

П. П. ТОЛОЧКО

ДО ІСТОРІЇ БУДІВНИЦТВА «ГОРОДА ЯРОСЛАВА» ТА СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ

Про грандіозну будівельну діяльність Ярослава Мудрого староруські літописи повідомляють під різними роками. Літописи: Новгородський I, Никонівський, Тверський, Львівський, Ермолінський, Типографський. Літописні зводи 1497 і 1518 років та інші сповіщають про розширення Ярославом міста під 1017 роком. «Повість времінних літ» під 1037 р. пише про спорудження Ярославом нового «града».

Питання, чому в літописних зводах існують розходження щодо часу закладки Ярославом «града» і заснування Софії, а також які свідчення слід вважати вірогідними, вже давно є предметом наукової дискусії. Оскільки це питання торкається значних проблем в галузі початкового літописання, початкового періоду організації руської церкви, історичної топографії стародавнього Києва тощо, воно варте того, щоб бути з'ясованим.

Нашому дослідженню ми свідомо надаємо історіографічного спрямування, оскільки переконані, що у з'ясуванні питання, з якого є численна література, такий метод найбільш доцільний.

Обидві дати (1017 і 1037 рр.) вже давно знайшли своїх прибічників і супротивників. До 1017 р. відносили дату заснування Софії Є. Болховитінов, В. Завітневич, Д. Айналов, К. Щероцький, М. Воронін¹, до 1037 р.—М. Закревський, П. Лебединцев, М. Максимович, М. Каргер². До прихильників пізнішої дати заснування Софії відносять інколи і О. Шахматова³, хоча позиція останнього у цьому суперечливому питанні ще потребує з'ясування.

Останнім часом в літературі з'явилися ще дві праці, присвячені питанням будівельної діяльності Ярослава Мудрого. Це роботи польського історика А. Поппе і дослідника написів Софії Київської С. Висоцького⁴. Ці праці ще раз показали невирішеність проблеми про час заснування Софії і необхідність дальших пошуків.

¹ Е. Болховитінов. Описание Киево-Софийского собора в Киевской епархии. К., 1825, стор. 13—14; В. Завитневич. К вопросу о времени сооружения храма св. Софии в Киеве.—Труды Киевской Духовной Академии. К., 1910, стор. 4—6; Д. Айналов. К вопросу о строительной деятельности св. Владимира. Сборник в память князя Владимира. Пг., 1917, стор. 34—39; К. Щероцкий. Киев. Путеводитель. К., 1917, стор. 29; Н. Н. Воронин. Древнерусские города. М.—Л., 1945, стор. 17.

² Н. Закревский. Описание Киева. К., 1868; П. Лебединцев. О св. Софии Киевской.—Труды III АС в Киеве 1874, т. I. К., 1878, стор. 55—56; М. Максимович. Выбранные творы, т. II. К., 1877, стор. 132—140; М. Каргер. Древний Киев, т. II. М.—Л., 1961, стор. 98—105.

³ М. Каргер. Вказ. праця, стор. 100—101; А. А. Шахматов. Разыскания о древнейших русских летописных сводах. СПб., 1908.

⁴ А. Поппе. Заснування Софії Київської.—«Український історичний журнал», № 9. К., 1965; С. Висоцький. Граффіті та спорудження Київської Софії.—«Український історичний журнал», № 7. К., 1966.

Висновки більшості названих дослідників засновані скоріше на довірі до літописних свідчень, а ніж на глибокому і всебічному їх аналізі. Сьогодні 1037 рік (в історичній літературі) став хрестоматійною датою початку будівельної діяльності Ярослава Мудрого, хоч його право на це ще потребує додаткових обґрунтувань.

Найбільш переконаним прибічником ранньої дати заснування Софії Київської був Д. Айналов. У своїх переконаннях він спирався на слова митрополита Іларіона, звернені до Володимира і Ярослава: «Иже недоконьчанная твоя доконьча, акы Соломонъ Давыдова, иже домъ Божий великий, святыи его Премудрости създа на святость и освещение граду твоему, юже всякою красотою украси»⁵. За всіма даними, писав Д. Айналов, доводиться визнати, що церква св. Софії була закладена у 1017 р., а закінчена через 20 років, у 1037 р., оскільки під цим роком повідомляється (у «Повісті временних літ». — П. Т.) про завершення будівництва та про покладення в неї книг Ярослава⁶.

На думку Д. Айналова, усі ці припущення знаходять своє підтвердження в свідченнях Тітмара Мерзербурзького. Останній під 1018 р. говорить про монастир св. Софії слідує: «Архієпископ цього міста з моцями святих і різними церковними прикрасами влаштував Болеславу і Святополку почесну зустріч в монастирі св. Софії, який, на жаль, у минулому році випадково погорів»⁷. Повідомлення Тітмара про київську пожежу 1017 р., від якої постраждала і Софія, підтверджується і нашими літописами. «В лето 6525 года иде Ярослав Киеву и погореша церкви». Новгородський перший літопис розповідає, що у 1017 р. «Ярославъ иде къ Берестію. И заложена бысть святая Софія Кыев»⁸.

Наведені вище дані не переконали прибічників пізньої дати. П. Лебединцев, М. Максимович, Н. Петров, а в останній час А. Поппе вважають, що в цих документах мова йде виключно про дерев'яну Софію. Єдине, у чому названі дослідники розійшлися, це в питанні про час спорудження дерев'яної церкви і про її місцезнаходження. П. Лебединцев вважає, що дерев'яна Софія, яку заснувала ще княгиня Ольга, знаходилась поблизу міських воріт, пізніше Золотих, і проіснувала до 1037 р. Іншої думки А. Поппе. Знаючи, що твердження П. Лебединцева суперечить літописній статті 1036 р. («Повісті...» П. Т.), в якій говориться про це місце як про поле «вне града», А. Поппе намагається довести, що дерев'яна Софія знаходилась десь в іншому місці. При цьому він посилається на новгородський приклад. Але новгородська кам'яна Софія не зайняла місце дерев'яної попередниці лише тому, що остання в момент закладки кам'яної споруди була ще діючим храмом. Відновлення ж одноіменних храмів на місці (не потрібно розуміти це буквально) більш ранніх було в традиції руського культового будівництва. Звичайно, можливі і виключення, але для їх підтвердження потрібні факти, яких у А. Поппе немає.

Гадаємо, що думка П. Лебединцева про те, що пізніша кам'яна Софія зайняла місце дерев'яної, більш слушна. Але коли це трапилось: у 1037 році, як думають деякі дослідники, чи значно раніше? А. Поппе вважає, що в Новгородському першому літопису під 1017 р. йдеться не про закладку кам'яного храму, а лише про поновлення дерев'яного. Аналіз літопису дає підстави взяти під сумнів і це твердження польського історика. Навряд чи літопис, та ще й Новгородський (!), відзначив би повторне будівництво дерев'яної церкви у Києві. Адже в літописі не знайшло відображення навіть будівництво деяких кам'яних

⁵ Д. В. Айналов. Вказ. праця, стор. 35.

⁶ Там же, стор. 37.

⁷ Сборник материалов для исторической топографии древнего Киева. К., 1874, отд. II, стор. 1—2.

⁸ Новгородская первая летопись. М.—Л., 1950, стор. 15.

будівель Києва. Сам же термін «заложи» важко віднести до дерев'яної будівлі. Коли мова йде про спорудження дерев'яної будівлі, літописець, як правило, вживає термін «сруби», «постави».

М. К. Каргер пише, що повідомлення «Повісті временних літ» про закладку Софії у 1037 р.— достовірне, а повідомлення літописів, що датують цю подію 1017 р.— сумнівні⁹. Заперечуючи концепцію Д. Айналова про ранню дату закладки Софії, М. Каргер оперує текстологічними дослідженнями О. Шахматова. Останній у § 172 своїх «Разысканий...» пише, що під 1017 р. у літописах вміщені події, які насправді відносились до інших років: напад печенігів на Київ відноситься до 1036 р., закладка Софії і «города» Києва — до 1037 р. Спроби наших істориків виправдати 6525 (1017) рік наштотуються на непереборні труднощі, особливо якщо ми врахуємо, що під 6544 р. в розповіді про напад печенігів на Київ у «Повісті временних літ» сказано, що битва зав'язалась на «поле вне града». Отже, обидві події — напад печенігів 1036 р. і закладка Софії 1037 р. — поставлені «Повістю временних літ» в певний зв'язок між собою¹⁰.

Здавалось би, О. Шахматов обстоює пізню дату закладки св. Софії. Але до аналізу ще одного місця книги О. Шахматова такий висновок робити передчасно. У § 226, говорячи про Новгородський звід XI ст. та його джерела, О. Шахматов пише, що найдавніший (Київський) літописний звід закінчувався статтею 1039 р. про побудову Ярославом церкви та встановлення ним митрополії. Далі автор припускає, що повідомлення про освячення церкви Феопемптом у 1039 р. читалось в статті 1037 р. і витягнене або ж укладачем продовження до найдавнішого зводу, або укладачем начального зводу із цієї статті. Такий висновок напрошується, на думку О. Шахматова, сам по собі, особливо якщо ми згадаємо, що в цій статті говориться про закінчення будівництва св. Софії: Ярослав поклав книги «въ святѣи Софїи, юже създа самъ».

Дещо нижче він пише, що у 1039 р. була закінчена побудова св. Софії, очевидно, в цьому році була установа і руська митрополія. Складення найдавнішого зводу, за О. Шахматовим, було пов'язане з цими двома подіями. Саме ці події змушують літописця розмірковувати про поширення християнства на Русі, про просвітительську діяльність Ярослава, про книги, написані Ярославом і покладені у св. Софії, тощо¹¹.

Певно, приймаючи до уваги саме ці статті, Д. Айналов вважав О. Шахматова прибічником ранньої дати заснування Софії¹². М. Каргер незгідний з О. Шахматовим і Д. Айналовим у тому, що у 1039 р. відбулось освячення св. Софії. Він вважає, що тут треба розуміти не Софію, а Десятинну церкву¹³.

Останнім часом «достовірні» свідчення «Повісті временних літ» взяті під сумнів навіть прибічниками пізньої дати заснування Софії. Польський історик А. Поппе пише, що його дослідження є спробою довести неспроможність датування кам'яного храму 1017 р., але він не приймає й іншу дату — 1037 р., яка також не дуже надійна. За А. Поппе, будівництво храму Софії відбувається в наступні після 1037 роки¹⁴. Погоджуючись з А. Поппе, що 1037 р. є сумнівним, ми не можемо прийняти його міркування щодо будівництва храму Софії після 1037 року.

Спробуємо тепер викласти головні аргументи, які дослідники наводили й наводять на користь пізньої дати заснування Софії.

Один із основних аргументів найбільш чітко проступає в роботах

⁹ М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 101.

¹⁰ А. А. Шахматов. Вказ. праця, стор. 228—229.

¹¹ А. А. Шахматов. Вказ. праця, стор. 414—416.

¹² Д. Айналов. Вказ. праця, стор. 37.

¹³ М. К. Каргер. Вказ. праця, стор. 102.

¹⁴ А. Поппе. Вказ. праця, стор. 100—101.

О. Шахматова та М. К. Каргера. Обов'язковий зв'язок двох подій, напад печенігів у 1036 р. і слідом за ним закладка Софії у 1037 р. на місці цієї битви, на їх думку, зовсім виключає можливість прийняття яких би то не було інших дат. Цей аргумент, переконливий на перший погляд, вразливий у своїй основі. Адже якщо б вдалося довести, що битва з печенігами, детально описана «Повістю временних літ» під 1036 р., відбулась на 20 років раніше, тоді пізня дата заснування Софії була б просто невірною. До речі, саме це і підтверджує Новгородський перший літопис, що описує битву з печенігами під 1017 р. Але зараз ми не будемо користуватись свідченнями Новгородського першого літопису як головним аргументом на користь свого сумніву.

Іншими факторами, за якими, на думку багатьох дослідників, Ярослав Мудрий не міг розпочинати будь-які роботи раніше 1037 р., були події 1036 р.: напад печенігів на Київ та смерть Мстислава Чернігівського. Саме ці події, за А. Поппе, послужили поштовхом для «прозріння» Ярослава.

Перейдемо до аналізу літописних статей 1036 і 1037 рр. «Повісті временних літ». Після виходу в світ ґрунтовного дослідження М. Ільїна¹⁵, де у висвітленні подій, що нас цікавлять, використані численні письмові джерела (літописні, повідомлення західних авторів, північні саги тощо), наше завдання не буде надто важким.

Стаття 1036 р. «В лето 6544... Ярославу же сущю Новогороде вестъ приде ему, яко Печенези остоятъ Кыевъ; Ярославъ собра вои многы Варяги и Словени, приде Кыеву и вниде в городъ свой. И бе Печенези без числа. Ярославъ выступи из града и исполчи дружину, постави Варяги по среде, а на правой стороне Кыяне, а на левемъ крыле Новгородци; сташа пред градомъ Печенези приступати пачаша, и сступишася на месте, иде же стоиыъ ныне святая Софья, митрополья Русьская; бе бо тогда поле вне града».

Навіть при побіжному ознайомленні з її змістом не можна не помітити явний анахронізм. Автор статті сам протиставляє те, що було раніше, битва з печенігами, тому, що є в час написання літописної статті. Згідно буквальному змісту літописного повідомлення, під час битви печенігів з Ярославом на місці «иде же ныне (у 1036 р.) стоиит святая Софья» ще нічого не було, «бе бо тогда поле вне града». Отже, вже сама стаття 1036 р. дає підстави датувати битву з печенігами, після якої відбувся урочистий акт закладки митрополії Руської, значно ранішим (ніж 1036 р.) часом. Про ранню дату цитованої статті, на нашу думку говорить і той факт, що літописець вважав за потрібне підкреслити належність Києва. Ярослав «вниде въ городъ свой». Таке роз'яснення літописця у статті 1036 р. (після 20-річного князювання Ярослава у Києві) здавалося б просто недоречним. Натомість у статті 1016 або 1017 р. воно було б на місці. Адже на Київ претендують й інші брати Ярослава, і літописець, певно прибічник Ярослава, віддає перевагу останньому.

М. Ільїн вважає, що напад печенігів на Київ і закладка св. Софії— події одного 1017 р., і лише пізніше помилково вони були перенесені в статті 1036 і 1037 рр.¹⁶

Додаткові дані на користь цього твердження є в скандинавських джерелах, зокрема в Еймундовій сазі. В останній оборона Києва від печенігів знайшла досить детальне відображення. Незважаючи на те, що сага намагається опоетизувати свого героя Еймунда і лише йому поставити в заслугу успіх битви з печенігами, в ній все ж проступають справжні деталі оборони Києва, як вона описана у статті 1036 р. Проте розповідь Еймундової саги не дає підстави датувати битву з печені-

¹⁵ Н. Н. Ильин. Летописная статья 6523 года и ее источники. М., 1957.

¹⁶ Н. Н. Ильин. Вказ. праця, стор. 120.

гами 1036 р. За М. Ільїним, в період з осені 1016 р. по 1022 р., коли Еймунд знаходився на Русі, облогу Києва печенігами, при такій обстановці, інакше як в 1017 р. уявити собі не можна; у серпні 1018 р. Київ був взятий військами Болеслава і Святополка, у 1019 р. в ньому княжив Святополк, а у 1020 р. чи 1021 р. варяги виїжджають із Києва до Полоцька. Отже, Еймунд і його воїни, які поклали початок цій сазі, не могли відбити в ній події 1036 р.

Стаття 1037 р. «В лето 6545 заложи Ярославъ городъ великыи Кыевъ оу негоже града врата суть Злагая заложи же и церковь св. Софья премудрость Божию митрополюю и по семь церквювъ на Златых вратехъ камену... по семь св. Георгия манастырь и св. Орины».

...«Ярослав же съ якоже рекохомъ любимъ бе книгамъ и многы списавъ положи въ церкве св. Софьи юже созда самъ»¹⁷.

Ця стаття також являє собою суцільне нагромодження анахронізмів. Така кількість будівель, закладених у 1037 р., скоріше може бути підсумком багатолітньої будівельної діяльності Ярослава, ніж її початком. При ознайомленні із змістом першої половини літописної статті виникає питання, чому похвала Ярославу складена за ще не збудовані собори і монастирі. Адже в практиці літописання таких прикладів немає. Закінчення ж цієї статті говорить про Софію як про діючу церкву і тим самим знімає це питання.

А. Поппе вважає, що стимулом, яким керувався літописець, вміщуючи похвалу Ярославу у статтю 1037 р., могло бути якесь значне будівництво. Термін «заложи», на його думку, в статті, де перелічені будови, що хронологічно відокремлюються, дорівнює терміну «поставив»¹⁸. Якщо це дійсно так, тоді похвала Ярославу, що вміщена в літописній статті 1037 р., має сенс.

Гадаємо, що 1037 р. був етапним у будівельній діяльності Ярослава Мудрого. В цьому році, напевно, було завершено будівництво валу, Золотих воріт з церквою Благовіщення та собор св. Софії, а також відбулась закладка храмів св. Георгія і св. Ірини.

Щоб довести сумнівність якогось твердження, що живе на сторінках наукових робіт, інколи варто звернутися до наукової логіки. Звичайно, такий метод не можна вважати універсальним, але в окремих випадках, при наявності інших доказів, ним не варто нехтувати.

Тому припустимо, що будівельні роботи у Києві при Ярославі Мудрому розпочинаються лише у 1037 р. За 17 років, що залишились у Ярослава до смерті, Київ збагачується новими укріпленнями: велетенське кільце стін довжиною 3,5 км, Золоті ворота з церквою Благовіщення над ними, один із найвеличніших соборів Русі — Софія Київська, монастирі св. Георгія і св. Ірини. Археологічними розкопками виявлено також кам'яну стіну довкола митрополичої садиби і великий храм, розміщений неподалеку від Софії, що не згадується літописом. Останні споруди синхронні першим. Крім цих грандіозних робіт, у Києві провадилось значне міське будівництво, яке не відбито на сторінках літопису, але яке відбирало і кошти, і матеріали, і людські резерви, і час. Чи не занадто багато для 16—17 років?

Якщо припустити, що на будівництво кожного з перерахованих об'єктів було затрачено по п'ять років (у практиці спорудження соборів Києва такі випадки зустрічаються дуже рідко), то виходить, що будівельні роботи повинні були продовжуватись не менше 20—25 років. Отже, останні 17 років князювання Ярослава не забезпечували завершення розпочатих ним робіт. Але ж роботи на час його смерті були завершені. Вже це говорить про більш ранню дату початку будівництва.

¹⁷ ПСРЛ, т. II. Ипатьевская летопись. М., 1962, стор. 139—141.

¹⁸ А. Поппе. Вказ. праця, стор. 101.

Не вкладається в рамки логіки і та обставина, що Ярослав Мудрий майже за 20 років князювання у Києві не збудував жодної споруди, вартої уваги літописця, і лише на 21 році раптом розпочинає грандіозні роботи.

Пояснення А. Поппе, яке поділяють і інші дослідники, що до 1936 р. у Ярослава не було стимулу для будівельних робіт, виглядає, по меншій мірі, непереконливим.

Стимулів, подібних нападу печенігів 1036 року, у Ярослава Мудрого в початковий період його князювання в Києві було більше, ніж досить. Це і напади тих же печенігів (1017 р.), і боротьба з братами за Київський стіл. В цей час, як ніколи пізніше, Ярослав був зацікавлений у зміцненні своєї столиці. Відбудова міста і Софії після пожежі 1017 року, в тій політичній ситуації повинна була стати завданням номер один для Ярослава, який щойно оволодів великокнязівським столом. Адже від того, чию сторону візьме київське духовенство, залежала, до певної міри, доля великокнязівського престолу. Ярослав не міг не знати того, з якою симпатією відносилось духовенство до Святополка. Можливо, у Ярослава в початковий період князювання не було можливостей для завершення робіт, а у відсутності стимулів для будівельної діяльності Ярослава цей час звинуватити не можна.

Занадто перебільшується і стримуючий вплив Мстислава Чернігівського на Ярослава. Адже після останньої битви між ними у 1024 і укладання миру у 1026 р. обидва князі ведуть себе досить мирно. Мстислав править у Чернігові, де розпочинає будівництво Спаського собору, Ярослав — у Києві. Останній, на думку А. Поппе і інших дослідників, був настільки «наляканий» Мстиславом, що навіть у мирний час не наважується розпочинати будь-яке будівництво у Києві. Гадаємо, що за такі дії Ярослав навряд чи удостоївся б прізвища «Мудрий».

На відміну від викладеного вважаємо, що одною з необхідних умов політичного змагання між Ярославом і Мстиславом за старшість на Русі було суперництво двох столиць — Києва та Чернігова. Зміцнити авторитет столиці Русі Києва можна було лише при умові розгортання значного будівництва: фортифікаційного, культового, житлового.

Після 1036 р. на Русі у Ярослава більше немає гідного конкурента, який би загрожував його великокнязівському благополуччю. При такій ситуації (приймаючи до уваги вік Ярослава) в самий раз подумати про будівництво патрональних соборів.

Вважаємо, що всю будівельну діяльність Ярослава Мудрого слід розділити на два етапи. З 1017 по 1037 рр. (спокійний час з 1024 по 1037 рр.) зводиться нова київська фортеця, яка увійшла в літературу під назвою «Города Ярослава», Золоті ворота з церквою Благовіщення та собор св. Софії. З 1037 по 1054 роки Ярослав будує свої патрональні собори св. Георгія і св. Ірини, стіну довкола Софії і безіменний (?) храм на захід від неї. 1037, або близький до нього, рік (таке припущення також не можна виключати) був часом завершення одних будівель і закладки нових, в зв'язку з чим характеристика (похвала) всієї діяльності Ярослава Мудрого була занесена в статтю цього року. Вище ми відзначали, що за думкою О. Шахматова, поштовхом до написання статей 1037 й 1039 років було закінчення будівництва Софії і установлення руської митрополії.

Звичайно, питання про час заснування та спорудження Софії Київської, як слушно зауважує автор статті «Граффіті та спорудження Київської Софії» С. О. Висоцький, не може бути повною мірою розв'язане лише за допомогою аналізу звичайних письмових джерел. Останнє слово в цій багаторічній дискусії, як показали дослідження С. О. Висоцького над граффіті Софії, належить саме цій категорії джерел стародавнього Києва. За останні роки С. О. Висоцькому вда-

лося відшукати і прочитати цілу серію раних написів на стінах Софії: 1054, 1052, 1046, 1042, 1030 років. Уже напис 1042 р., як на це вказує і С. Висоцький, заслуговує на особливу увагу. Адже з 1037 р. минуло лише п'ять років. За цей короткий час Софія не могла бути збудована і опоряджена фресковим розписом. Тимчасом напис 1042 р. знаходиться на фресковій штукатурці.

Напис 1030 р. (нам здається, що в його датуванні С. О. Висоцький на вірному шляху) не залишає жодного сумніву в тому, що Софія була заснована задовго до 1037 року. Звичайно, на підставі лише написів 1042 й 1030 рр. важко робити остаточні висновки про час (рік) заснування і побудови митрополії руської Софії, але ми переконані, що дальші дослідження графіті Софії (а може, й інших храмів) остаточно розв'яжуть це спірне питання.

П. П. ТОЛОЧКО

К ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА «ГОРОДА ЯРОСЛАВА» И СОФИИ КИЕВСКОЙ

Резюме

Вопрос о времени сооружения «Города Ярослава» и Софии Киевской до сих пор не может считаться решенным окончательно. Противоречия, заключенные в основных источниках (летописных сводах), уже с начала XIX в. четко определили две позиции в его разрешении.

Одни исследователи, опираясь на сведения большинства летописных сводов, считают, что начало строительной деятельности Ярослава следует датировать 1017 г., другие, считая, что только в «Повести временных лет» сведения первых киевских летописцев содержатся в первоизданной чистоте, склонны относить начало этих же работ к 1037 г.

Изучение историографии этого сложного вопроса, а также исследование существующих источников привели нас к убеждению, что 1037 г., ставший почти хрестоматийной датой начала строительной деятельности Ярослава Мудрого, не может считаться верным. Ближе к исторической истине стоят те ученые, которые считали и считают более правдоподобными сведения летописей о ранней дате начала строительных работ Ярослава.

Не следует, однако, полагать, что грандиозное строительство Ярослава уже в 1017 г. развернулось в полную силу. В этом или в одном из ближайших к нему годов (1018—1019 гг.) могли произойти события, связанные с освящением мест или торжественной закладкой отдельных сооружений «города Ярослава». Значительные же строительные работы могли развернуться только после 1019 г., т. е. после окончательного утверждения Ярослава Мудрого на великокняжеском столе.

Мотивировка сторонников поздней даты, заключающаяся в том, что Ярослав не мог начать любые строительные работы при жизни Мстислава Черниговского, не имеет серьезного основания. Политическое соперничество князей Ярослава и Мстислава не сдерживало, а стимулировало соперничество двух столиц — Киева и Чернигова. После битвы 1024 и мирного договора 1026 гг. (до самой смерти Мстислава — 1036 г.) князья живут в мире. Эти мирные годы и могли быть использованы для строительства как в Чернигове, так и в Киеве.

1037 г., как нам кажется, является этапным в большой строительной программе Ярослава. В этом, или близком к нему, году было завершено строительство валов «города Ярослава», Золотых ворот и Софии Киевской. В эти же годы произошла закладка патрональных соборов св. Ирины и Георгия, а также церкви, остатки которой обнаружены Д. Милеевым в западном углу митрополичьей усадьбы.

Большими возможностями для разрешения этого спорного вопроса обладает и такая категория источников, как граффити. Исследователю надписей Софии Киевской С. А. Высоцкому удалось в последнее время отыскать и расшифровать надписи 1042 и 1030 гг., которые также свидетельствуют о более ранней (чем 1037 г.) дате сооружения Софии.